

SARAMAGO

DOBITNIK NOBELOVE NAGRADE

HELEBARDE, HELEBARDE,
KREMENJAČE, KREMENJAČE

Prevela s portugalskog
Jasmina Nešković

■ Laguna ■

Naslov originala

José Saramago

ALABARDAS, ALABARDAS, ESPINGARDAS, ESPINGARDAS

Copyright © The Estate of José Saramago, 2014, by
arrangement with Literarische Agentur
Mertin Inh. Nicole Witt e. K., Frankfurt
am Main, Germany.

Translation Copyright © ovog izdanja 2014, LAGUNA

Crtež na koricama: Ginter Gras.

Fundação José Saramago
www.josesaramago.org

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Sadržaj

Fernando Gomes Agilera: <i>Nedovršena knjiga, čvrsta volja</i>	7
(prevela sa španskog Gordana Mihajlović)	
HELEBARDE, HELEBARDE, KREMENJAČE, KREMENJAČE	23
DNEVNIČKE BELEŠKE	63
Roberto Savijano: <i>I ja sam upoznao Artura Paza Sameda</i>	69
(prevela s italijanskog Gordana Breberina)	
Luis Eduardo Soareš: <i>Nenadoknadiva odsutnost</i>	89
(prevela s portugalskog Jasmina Nešković)	
Ginter Gras: <i>Između ratova</i>	103
(prevela s nemačkog Dušica Milojković)	
<i>Napomena izdavača</i>	109
<i>O piscu</i>	111

Fernando Gomes Agilera

**NEDOVŘŠENA KNJIGA,
ČVRSTA VOLJA**

„Na kraju ću, možda, ipak da napišem još jednu knjigu.“
Žoze Saramago, septembar 2009.

Samo nekoliko meseci pošto je završio *Kaina*, sredinom avgusta 2009, Saramago je otvorio nov fajl sa beleškama na svom laptopu, namenjen novom romanu koji je nameravao da otpočne. Jedna stara ideja tražila je sebi mesta u piščevom proznom stvaralaštvu, i tih dana je pronašla neposredni podsticaj zgrade pomoću koje bi mogla da se ovaploti. „Na kraju ću, možda, ipak da napišem još jednu knjigu“, glasi prvi redak njegovih beležaka.

Otkako se, 2006, dok je radio na *Malim uspomena*, bolest uselila u svakodnevnicu njegovog života, vreme ga je požurivalo. Ritam književnosti se ubrzavao nasuprot smrti. Sam pisac, svestan da ga zao udes polako sateruje u ćošak, objasnio je to rečitom metaforom: „Možda je savršena analogija za to sveća koja baca najviši plamen upravo u trenutku kada će se ugasiti.“ Da bi posvedočili o postignućima te sveće i o snazi njenih plamsaja tu su, osim *Putovanja jednog slona* (2008), *Kain* (2009) i blesci *Sveske* (2009) i *Sveske*

2 (2009). Četiri dela nastala u istom periodu u kome je njegova bolest uzimala maha.

I sada opet, bez prekida, Saramago je nalazio utočište u pisanju. Zatvarao je vrata a još je toga imao da kaže. Da li će imati dovoljno vremena da to i izrazi? „Moguće je“, „ko zna“, „možda“, otkrivao je, oprezno ali pun nade, u početnom retku svojih beležaka, prve reči pustolovine na izdisaju života, neizbežno otpočete u srcu tame. I stoga je razumno nepoverenje, koje je nametala krhka stvarnost, suptilno prožimalo podsticajnu silu njegove čvrste volje. Ali još nešto je čekalo da bude rečeno i, prema tome, trebalo je da bude rečeno, ili je bar morao biti učinjen pokušaj.

Ako je u *Malim uspomename* odati priznanje intimnom i bezimenom sećanju na detinjstvo, *Putovanje jednog slona*, njegova najviše servantesovska knjiga, poslužila mu je da ukaže počast portugalskom jeziku i da veliča pričanje kao suštinu književnosti. Zatim, na stranicama *Kaina*, jetko će pokuditi mit o religiji, postupkom čije korene treba tražiti kod Voltera. Nekoliko godina pre toga, u *Ogledu o lucidnosti* (2004), prodro je duboko u slabosti i zastranjenja demokratije, dotičući se političkog i društvenog prostora i javnog morala. Smrti je pogledao u oči pre vremena, pomoću humora i kategorične logike radnje, u *Smrti i njenim hirovima* (2005). *Slepilom*, deset godina ranije, utemeljio je alegorijski ciklus svog stvaralaštva, kada je odlučio da pređe put *od statue do kamena* i da zađe dublje u prirodu savremenog čoveka i njegovih prilika; na stranicama tog oglada udario je temelje velike parabole o dehumanizaciji i iracionalnosti koje,

po njegovom mišljenju, uništavaju svet i zakriljuju oblacima našu sudbinu.

Koja mu je vrata onda preostalo da zatvori na zdajnju svoga dela, u sagledavanju raznih aspekata ljudskog zla i zabluda, na kraju života? Kakvu je hitnu osećao? Možda je zadatak da je umiri poverio novoj knjizi, kojoj je isprva nameravao da dâ naslov *Belona d. o. o.*; zatim, u decembru 2009, *Kompanija Belona d. o. o.*; i konačno, *Helebarde, helebarde, kremenjače, kremenjače*. O konačnom naslovu će odlučiti početkom februara 2010, uzimajući epigraf, koji je bio rešio da stavi pre početka priče, iz tragikomedije *Podstrekavanje na rat*, dramskog pisca Žila Visentea. Drugog februara 2010, nešto više od mesec dana pošto je odabrao navod i nestrpljivo se požalio na prekid u pisanju romana – „Dva meseca nisam pisao. Ovakvim tempom knjiga će možda biti gotova 2020...“ (26. decembar 2009) – zadovoljno je zabeležio u svojoj digitalnoj svesci: „Ponovo promena, napokon je dobro: *Helebarde, helebarde, kremenjače, kremenjače*. To će biti naslov.“ Okolnosti mu nisu dozvoljavale da sedne ispred kompjutera i neprekidno radi na romanu, ali u mislima se stalno iznova vraćao toj priči i mozgao o njoj. Imao je nešto da kaže.

Začetak ideje sezao je u prošlost do jedne stare nepoznanice koja Saramagu nije davala mira: iz kog razloga se ne zna za štrajkove u industriji naoružanja? Toj ideji vodilji kasnije je pridodao događaj za koji je saznao i koji je ostavio snažan utisak na njega: za

vreme Španskog građanskog rata bomba bačena na trupe Narodnog fronta u Ekstremaduri nije eksplodirala zbog sabotaze, i u njoj je pronađen papir sa kratkom porukom na portugalskom jeziku: „Ova bomba neće eksplodirati.“

Romanopisac je to obaveštenje isprva pripisao Andreu Malrou, verujući da vest potiče iz knjige *L'Espoir*. Ubrzo je razrešio zbrku, ali nije bio kadar da odredi konkretan izvor događaja. Ipak, na Malroovim stranicama je pronašao uporište koje mu je bilo potrebno da krene dalje u ostvarenju svog nauma. Prvog septembra 2009. pomenuo je tu zabludu u svom fajlu sa beleškama: „Pamćenje me je prevarilo, ova epizoda se ne nalazi u *L'Espoir*. Niti u Hemingvejevom romanu *Za kim zvona zvone*. Negde sam to pročitao, ali se ne sećam gde. Srećom po mene, Malro je u svom romanu napravio opasku (letimičnu) o radnicima iz Milana koji su streljani zato što su izveli sabotazu granata za haubice. A za moje svrhe to je sasvim dovoljno.“

Zanimljivost iz Milana pružila mu je dovoljno pokrića i poslužila kao „kuka“ „da otpočnem priču“. Ostatak će nadograditi mašta. Planirao je okosnicu knjige i tražio oslonce kojima će podupreti i materijalizovati ideju, pošto namera kao da je bila jasna od samog početka.

Epizode sabotiranja ratne opreme, povezane sa porukama ohrabrenja republikanskim redovima, nisu nepoznate na stranicama španske književnosti, a ni u novinama iz tog perioda, kao što je *Narodna milicija*. Najčešće pominjano književno svedočanstvo daje Arturo Barea u *Plamenu*, trećem delu trilogije *Kako*

se kalio pobunjenik. Projektil ispaljen u Madridu nije eksplodirao; kada je jedan artiljerac demontirao upaljač, unutra je pronađeno parče papira, ispisano na nemačkom jeziku, na kome se moglo pročitati: „Drugovi, ne bojte se. Haubice koje ja punim ne eksplodiraju. Jedan nemački radnik.“ Španski, nemački, italijanski i portugalski radnici izlagali su se riziku sabotirajući oružje u Građanskom ratu, šaljući poruke podrške i solidarnosti primljene na veoma različitim tačkama španske geografije: u Madridu, Haenu, Alikanteu, Saguntu, Kaseresu, Badahosu...

Saramaga su dirnuli bratski gestovi u Milanu i Španiji, naročito ovaj poslednji, čiju je poruku prepisao na izvornom jeziku. Oni su mu istovremeno dali dragocen materijal za roman, blizak njegovoj ranijoj preokupaciji fabrikama i trgovinom oružjem, nepostojanjem štrajkova u toj oblasti i etičkim sukobima proizašlim iz toga. Ti sastojci su davali energiju i narativni karakter, ali i gustinu moralnog kontrasta, veoma se dobro prilagođavajući pišćevom krajnjem cilju osude, iako naposljetku nije stigao da je stavi na papir.

Neumorno je radio da bi završio tri početna poglavlja romana, dvadeset i dva lista. U prvom je dao konture karaktera najvažnijih likova, pre svega glavnih junaka – to su Artur Paz Semedo i njegova žena, i dramski kontrapunkt Felisija; prikazao je preduzeće za proizvodnju oružja *Belona d. o. o.*, uključujući tu i ono za šta se činilo da će sačinjavati samu srž radnje, „dubine fajla“; izneo je buduću postavku događaja, koji

su izneseni kao istraga ili potraga koja će, od trećeg poglavlja pa nadalje, odmotavati nit zapleta. Istraga u pozadini usredsređuje se na veze kompanije *Belona d. o. o.* sa ratovima iz tridesetih godina prošlog veka. Činilo se da je Saramago zadovoljan rezultatom: „Posle prekida nastalog usled objavljivanja *Kaina*, i posledičnih burnih dešavanja, vratio sam se pisanju *Belone d. o. o.*“, zapisuje u beleškama od dvadeset četvrtog oktobra 2009. „Ispravio sam tri prva poglavlja (neverovatno je kako nešto što je delovalo dobro više to nije) i evo ovde obećavam da ću na novoj knjizi raditi sa većom prilježnošću. U javnosti će se pojaviti iduće godine ako budem poživio.“

Ali život je lagano isticao iz njega, onda kada je verovao da je već usmerio tok priče romana, priče potrebne da izloži ideje i ponašanja o kojima je zapravo želeo da raspravlja. Iscrpno je obradio prvo poglavlje, u kome je pronicljivo zbio, na sedam listova, najbitnije elemente svog zanimanja: *L'Espoir*, sabotazu za vreme Španskog građanskog rata, poruku na portugalskom jeziku pronađenu u jednoj bombi, nagoveštaj štrajka u preduzeću negde tridesetih godina, trgovinu oružjem („Verujem da ćemo završiti tu knjigu. Prvo poglavlje, prerađeno, ne iznova napisano, ispalo je dobro, već se ukazuju neki pravci u kojima može da se razvije ta 'ljudska' priča“), odnos između Artura i Felisije. „Likovi Felisije i muža deluju prilično definisani“, dodao je u beleškama od šesnaestog septembra 2009.

Prve karte bačene su na sto: ovlaš su ocrtni glavni likovi, kao i motiv radnje, ton zapleta i određene veze između junakâ... Muzika proze poprimila je svoju

modulaciju, dok su se već nazirali atributi tipični za narativni predeo koji je počeo da izrasta: izraz pročišćen od preteranih ukrasa, sveden, direktan i smiren; okretni dijalozi, ukorenjeni u svakodnevnom jeziku; Saramagov poznati sveznajući pripovedač, mudar, promišljen i sveobuhvatan; mehanika žakarnih preplitaja; nagoveštena figura, na kraju njegovih dana, još jedne energične i tvrdoglave žene, Felisije, nove Blimunde mira, ogledala moralne doslednosti i nade u očovečenje, nasuprot Arturu Pazu Semedu, birokrati, slabiću, laskavcu i bezbojnoj ličnosti; naznake piščeve skeptične ironije; pozornica velikog moralnog sukoba; detektivska struktura koja artikuliše neizvesnost; Saramagova sposobnost da uokviri zatvorene sredine; ritam potmulog i antagonističkog traganja... Prepoznatljiv saramagovski svet, što svojim prvim obrisima podseća na specifičnu atmosferu iz *Svih imena* i uspostavlja sponu sa periodom pisanja otpočetim *Slepiplom*.

Međutim, sve te i ostale niti pojavljuju se skicirane na svega nekoliko listova hartije. Napred su čekala bogata iznenađenja koja kreativni proces donosi samom autoru. Čekale su izmene koje se nameću iznenada rešavanjem tehničkih problema. Čekala su nepredviđena otkrića do kojih se dolazi u hodu. I konačno, trebalo je napisati roman, književnost za kojom oduvek stremljenje praznina. Pisac je osećao čvrsto tlo pod nogama, iako je još trebalo rešiti neka praktična pitanja, kao što je detaljan opis zgrade ili formalni tok priče. Kako bi nastavio dalje, nećemo nikad doznati. Saramago je ostavio tek poneku štur napomenu u kompjuteru, a te smernice bi, prirodno, kasnije bile podvrgnute napetosti

neodvojivoj od daljeg napredovanja naracije. Drugog septembra 2009. uzeo je da iznese poneko zapažanje o odnosima između Felisije i Artura Paza Sameda, i to mu je omogućilo da ostavi traga o budućem sukobu: „Najveća teškoća jeste konstruisati 'ljudsku' priču koja će se uklapati. Jedna od zamisli jeste da se Felisija vrati kući kada shvati da njen muž počinje da biva obuzet znatiželjom i izvesnim duhovnim nemirom. Ponovo će otići kada rukovodstvo bude 'kupilo' njenog muža stavivši ga na čelo računovodstva odeljenja koje se bavi teškim naoružanjem.“ Nekoliko meseci kasnije, dvadeset i drugog februara 2010, dve-tri nedelje pre nego što će mu se zdravlje ozbiljno pogoršati, zapisao je poslednju belešku kojom će napokon uvesti, usmeravajući formalni napredak knjige, zadovoljno ali i oprezno, jedno od velikih otvorenih pitanja koja mu nisu davala mira, a to je kako da nastavi roman: „Ideje se pojave onda kada su potrebne. To što se v. d. direktora, koji će se potom nazivati samo inženjerom, nosio misljuje da napiše istoriju preduzeća možda će biti ono što će pripovest izbaviti od opasnosti da upadne u čamotinju, nešto najbolje što je moglo da mi se dogodi. Videćemo da li je tako.“

Dok je bolest iz časa u čas zauzimala sve veći prostor u njegovom životu, Saramago je u svojoj glavi gradio priču. Od kraja oktobra 2009. nije bio u mogućnosti da se vrati pisanju, ali uporno je razmišljao o pripovesti, stvarao je u sebi, ne odustajući. Zadivljuje istrajnost sa kojom se pisac, na ivici velike provalije, čvrsto držao književnosti. Iznenađuje izuzetna energija koja izbija iz priča, i pre nego što su stavljene na hartiju i stigle do

čitaoca, u pripovedačevoj uobrazilji i volji. Ta neodoljiva snaga samo potvrđuje lucidno opažanje pesnika Roberta Huarosa: „Stvarnost je stvorila čoveka zato što nešto u njoj, u njenim dubinama, tajanstveno, traži priče. Ili rečeno na drugačiji način, kao da negde duboko u stvarnosti postoji zahtev za priču, za prosvetljenje, za viziju pa čak možda i za radnju koju treba da obezbede ljudi, imalo to još nekog smisla ili ne.“

Saramago je smatrao da je „književnost ono što, neminovno, navodi na razmišljanje“. Shvatao je roman kao vežbu uma, metod programiranja verbalnih pozornica misli, te prema tome kao sredstvo razmišljanja. Tvorevine njegovog uma su razmišljale i navodile na razmišljanje, dok ne bi bile postavljene, metaforički, kao nekakvi ogledi sa likovima. Zahtev za ideje i vrednosti od samih početaka je povezan sa Saramagovim stvaralaštvom, i nalazi se u korenima njegovog književnog stava i motivacije: „Ja sam pomalo atipičan pisac. Pišem samo zato što imam ideja“, ponavljao je u različitim trenucima. I stoga se njegovo delo uzdiže kao monumentalni narativni miljokaz revnosnog razmišljanja o današnjem zlu i zabludama, pozornog posmatranja ljudskih zastranjenja, čija je svrha, konačno, da ukaže na mnogobrojne varijante nehumanosti što nas uništavaju. Od *Slepila* on je uporno i pomno ispitivao i osvetljavao ona područja senke koja utiču na ljudsko dostojanstvo i povređuju ga, prodirući u svest i načine uspostavljanja veza subjekta u najnovija vremena.

Uz zahtev za razmišljanje, Saramagov intelektualni angažman je upućivao izazov ravnodušnosti i moralnoj apatiji. I dan-danas snažno odjekuju njegova stroga osuda i zahtev za povratak etici, nagovor da budemo glavni junaci pobune vrline u kontekstu opadanja, a on je to načelo odvažno primenio na svoje tekstove. „Uvideo sam, ovih poslednjih godina, da tragam za jednim određenjem etike: želim da izrazim, posredstvom svojih knjiga, etički smisao postojanja, i želim da ga formulišem na književni način“, priznaće 1996. godine. To ponovno naoružavanje moralom, suprotstavljeno klonulosti duha, trebalo je da dâ svoj doprinos razvitku ljudske prirode, a po njegovom mišljenju, sidrište je trebalo pronaći u svakidašnjem ponašanju, u svakodnevnom životu: „Kad kažemo dobro ili zlo... to podrazumeva čitav niz malih satelita koji kruže oko tih velikih planeta – mala dobrotu, mala zloba, mala zavist, mala posvećenost. U suštini, od toga i jeste sazdan ljudski život, odnosno od mana i slabosti.“ Na razne načine je upozoravao na potrebu da naše vreme poprimi „etički smisao postojanja“, a ta mobilizacija je trebalo da naglasi sopstvenu doslednost i interiorizuje odnose poštovanja, oslanjajući se na najosnovniji i opštevažeći aksiom: ne čini drugome ono što ne želiš da drugi učine tebi.

Koja je onda vrata žurio da zatvori? Kakvu je hitnju osećao? *Helebarde, helebarde, kremenjače, kremenjače*, poslednji pripovedni izdisaj Žozea Saramaga, nastojao je da upiše sebe u taj prostor omeđen mišlju i etikom: roman ideja sa snažnom komponentom zahteva za moralnost, revulziv moralne filozofije za savest svojih

čitalaca, uzimajući za radnju romana složen i grub svet proizvodnje i upotrebe oružja. Piščeva namera, objavljena u ono vreme u krugu ljudi od poverenja, iako više nikad nećemo doznati kako bi bila pretočena u stvarnost, bila je da secira moralni paradoks uzornog službenika fabrike oružja Artura Paza Sameda, kadrog da se u svojim ustaljenim navikama ne obazire na posledice disciplinovanog i efikasnog obavljanja svog posla. Saramago je bio zainteresovan za ispitivanje uobičajene disocijacije između ponašanja i posledica koje ono izaziva. I spremao se da se pozabavi time na individualnom planu, preko figure običnog čoveka, birokrate, uvaženog, efikasnog, uslužnog, poslušnog i kukavnog: naizgled dobrog građanina. Suprotstavljena uloga, u kojoj su spojene nelagodnost i istina, bila je rezervisana za jednu ženu, Felisiju, čiji profil je počeo da se ocrtava onako srčano i poletno kao što je svojstveno glavnim junakinjama prepoznatljivim u njegovom delu, nositeljicama plamena nade i veličine. Ova i neka druga promišljanja imao sam priliku da čujem, u prisustvu njegove supruge Pilar del Rio i bliskih prijatelja, u više razgovora tokom njegovih poslednjih meseci života na Lansaroteu, kad je Žoze delio sa drugima neke svoje nemire o romanu koji je održavao plamičak njegovog života što se držao za tanku nit.

U krajnjoj instanci u pitanju je bilo samo konstruisanje Saramagove vizije banalnosti zla, kontroverzne teme koju je Hana Arent iznela pred oči intelektualne javnosti. Saramago je planirao da detaljno istraži moralnu odgovornost subjekta, prema sebi samome

i prema društvu, proisteklu iz njegovih postupaka; dakle, nameravao je da zaroni i izbliza dotakne svakodnevno otuđenje sopstvene svesti, da prodrma paradokse i izgovore, prikrivene ravnodušnosti i protivrečnosti. To su bila možda poslednja vrata koja je žurio da zatvori ili da otvori, zavisi kako se želi gledati na to: vrata moralne odgovornosti pojedinca, obraćajući se svakom čitaocu ponaosob, kopajući po njegovoj svesti da bi izazvao nelagodnost, uznemirio i u područje ličnog uneo izazov obnove: eventualnu mogućnost, premda doživljenu sa skepsom, da se na pravi put postavi alternativa jednog humanijeg sveta.

Saramago je smatrao da ni neodgovornost ni zaklanjanje iza poslušnosti ne oslobađaju od krivice. Njegova književnost je aktivan primer podozrivosti prema mirnoj savesti, zasnovan na ubeđenju da odustajanje od razmišljanja i od moralnih zahteva, pre svega – u *Sveskama sa Lansarotea* sintetisao je svoju uverenost da ako „etika ne vlada razumom, razum će prezreti etiku“ – donosi rizik da se krene putem koji vodi ka eventualnoj mogućnosti zla, gde nisu potrebna izuzetno izopačena stvorenja da se odnese pobeda. Nažalost zlo je i površna, isprazna navika, osim što je stalna pretnja po društveni poredak. Ako neka zajednica teži ka postizanju uspeha, barem relativnog, onda ona iziskuje postojanje odgovornih, doslednih bića koja će tragati za dobrom, sopstvenika kritičke volje, spremnih, napokon, da prepoznaju druge i sebe u novom ljudskom pravu ulaganja prigovora i neposlušnosti koje je predložio Ajnštajn: „Postoji, uz to, još jedno ljudsko pravo, retko spominjano, iako će jednog dana postati

veoma važno: to je pravo, ili dužnost koju poseduje građanin da ne saraduje u onome za šta smatra da je pogrešno ili štetno.“

Kako je trebalo da budu ostvarene te i još neke preokupacije u pozadini nedovršenog romana – izgubljeno je u mračnom kovitlacu nestanka. Takva je smrt, ranije si bio a sad te više nema – naglašavao je autor. A ako te nema, tada iščezava mogućnost reči iznenada izrečene ovde: dolazi, naprotiv, do sumornog prestanka tišine. U sažetim beleškama, što ih je Žoze Saramago ostavio dok je radio na delu *Helebarde, helebarde, kremenjače, kremenjače*, ipak se pobrinuo da razjasni kraj teksta. Predupređujući prekid svog predskazanog odsustva, ocrtao je okvir narativnog intermeca, koji ima početak i kraj, kao da čitaocu stavlja u ruke poziv da ispuni sadržajem plan puta moralne pustolovine koju je trebalo stvoriti i kao da on njega, čitaoca kao osobu, lično ispituje. Šesnaestog novembra 2009. zapisao je reči kojima je odlučio da završi još nenapisani roman, radi svake slučajnosti, da ne bi ostala sumnja o tome kakvi su njegovo gledište i namera kada je reč o ravnodušnosti i bankrotu morala: „Knjiga će se završiti jednim sočnim ’bestraga ti glava’, što će izgovoriti ona. Uzoran svršetak.“ Saramago u čistom stanju do poslednjeg svog slova, uključujući tu i ona koja nisu mogla biti napisana na mestu koje im je namenila volja, ali ta slova, uprkos svemu, i dan-danas snažno odjekuju iz slobode njegove moćne i nemirne, nezamenljive savesti.

Prevela sa španskog Gordana Mihajlović